

הקדמת פתחי תשובה לאבן העזר

אליסף היילברון

מטרת המאמר: ישנו פולמוס סביב כתיבתו של השלחן ערוך, מה היה הרקע לצמיחתו של השלחן ערוך. השערות שונות נאמרו בנושא, במאמר קצר זה אנסה ללמוד מתוך הקדמתו של הפתחי תשובה את הסיבה והרקע לעלייתו של השלחן ערוך.

הפתחי תשובה מתאר את התפתחות היצירה התורנית מימי משה ועד ימינו שלו.

בתחילה התורה נמסרה בע"פ דור אחר דור, ממשה רבינו ליהושע, ויהושע לזקנים עד לימי רבי. רבי חידש כי מעתה ואילך התורה תימסר בכתב, ועל כן סידר את ששה סדרי משנה, שבהם כתב רבי את כל דברי התורה בתמצית, ואף סידר אותם לפי נושאים. לשיטת הפתחי תשובה, הסיבה לכך שרבי סידר את המשניות היא השכחה הגוברת, וכלשונו "כי השכחה גוברת בין חכמי עדתנו ראה ויתר לכתוב תורה שבעל פה הלא בספרתו. וקבעה בשיתא סדרי משנתו. משום עת לעשות ה' הפרו תורתו".

תהליך ומטרת כתיבת המשנה

ההנחה הרווחת היא כי כתיבת המשנה הייתה בשני שלבים, בשלב הראשון חכמים שבאותו דור החליטו לכתוב את המשניות ולא להסתפק במסירה בע"פ. ובשלב השני רבי גם כתב משניות אך עיקר עבודתו הייתה לסגן ולערוך את המשניות.

מטרה חשובה של רבי בכתיבת המשנה הייתה לפסוק הלכה. היות ורבו השיטות והמחלוקות, ערך רבי את המשניות, וקבע את כללי הפסיקה. אלו משניות שהופיעו בששה הסדרים, פוסקים הלכה על פיהם ואילו המשניות שלא הכניס רבי לששת הסדרים, נקראות ברייתות.

בספר יסוד המשנה ועריכתה לר' ראובן מרגליות (עמ' כ"א), הוא מציין כי "השכחה" היא הסיבה השגורה בפי העם, אך הוא שולל אותה כסיבה העיקרית, היות וידוע כי גם מדורו של משה הייתה שכחה, וביותר האם מפני שכחה קובעים ספר שיהווה חתימה של תקופה. אלא הוא מסיק תשובות אחרות. אבל בעל הפתחי תשובה מתייחס לסיבה אחת והיא "השכחה". השאלה הנשאלת היא, מדוע בעל הפתחי תשובה בחר בדוקא את ההסבר הזה, ולא מתייחס לכך שרבי גם קבע הלכה איך לנהוג. נענה על כך בהמשך.

תקופת התלמוד

בהמשך ההקדמה, הפתחי תשובה מתאר את תקופת התלמוד. לאחר תקופת המשנה החלה תקופת התלמוד, שהאמוראים נתנו פירושים וטעמים למשניות, אך כל הדיונים והפירושים נסובו סביב המשנה שקבע רבי, לא חידשו דינים חדשים, אלא העמיקו וביארו את המשניות, וכלשונו של הפתחי תשובה "והחכמים הבאים אחריו כולם נשאו ונתנו בלשון המשנה ופירשו טעמים נכונים וכו' ונתפשט הים הגדול זה התלמוד בכל ישראל לדורותם ולכל בני ישראל היה אור במושבותם כי נגלה לעין כל אור תורתם". מעניין הוא כי בתוארו את התלמוד הפתחי תשובה לא כותב מה הטעם שרבינא ורב אשי כתבו וערכו את התלמוד, אלא הוא נותן תיאור שלו ליצירת התלמוד.

לאחר חתימת התלמוד החלה תקופת הסבוראים והגאונים, אך בעל הפתחי תשובה לא סוקר תקופה זאת, אלא מדלג לתקופת הראשונים, מעניינת היא הסיבה מדוע בחר לדלג על תקופה זאת.

בקטע הבא בהקדמה הפתחי תשובה מתאר ומסביר את תקופת הראשונים עד לתקופתו של הבית יוסף, להלן נביא את דבריו, ונבארם.

פירושי הראשונים על התלמוד

הפתחי תשובה מסביר את הצורך לפירושי הראשונים על התלמוד, נצטט את לשונו "ולזאת גם אחר חתימת התלמוד שנסתמו מעינות החכמה. באפס דעת ומזימה. ונתמעטו מאוד הלבבות. מפאת צרות רבות וכמה סיבות. ונסתם החזון בפירושי השמועות. וגם נולדו ספיקות בדינים והוראות. שצריך לדמות מילתא למילתא ולהוציא מהם הלכות קבועות", בשונה מההסבר לכתובת המשנה שנבע משכחה, לגבי פירוש הראשונים וקובעי ההלכות יש לפתחי תשובה הסבר אחר.

לגבי פירוש הראשונים אומר הפתחי תשובה כי נסתמו מעינות החכמה, ונולדו ספיקות חדשים, ויש צורך לדמות מילתא למילתא. ותפקידם של הראשונים הוא לבאר את הספיקות שנולדו.

לדעתנו הסיבה לכך שנולדו ספיקות חדשים, והצורך לדמות מילתא למילתא נולד כתוצאה מחתימת התלמוד. ונסביר את דברינו: לאחר חתימת המשנה נוצר מצב חדש שבו כל ההלכות מתומצתות לששה סדרים בלבד, היות ואין אפשרות בששה סדרים לכסות את כל המקרים והאפשרויות. נוצר מצב שצריך לפרש למה התכוונה המשנה. ובעצם זה היה תפקיד האמוראים לפרש את המשניות. בתקופת התלמוד נוצרו פירושים שונים למשניות, והתרבו המחלוקות והכללים איך לפרש את המשנה, לדוגמא, האמוראים חלקו מהו הפירוש של המשנה, האמוראים הגדירו את החילוקים בין דיני איסור לדיני ממונות, לא הרי הכללים לפירוש משנה העוסקת בדיני איסורים לכללים לפירוש משניות העוסקות בדיני איסורים. ויש עוד הרבה חילוקי דינים שלא כאן המקום לפרטן שהתחדשו בדברי הגמרא.

לאחר חתימת התלמוד נוצר צורך לפרש את דברי התלמוד, ולבאר אותו. כמענה לצורך זה באו הראשונים, רש"י והרמב"ן, עיקר פירושם היה לבאר את דברי הגמרא, ליישב סוגיות סותרות, ולבאר למה בדיוק התכוונו האמוראים.

התפתחות נוספת שנוצרה מיצירת התלמוד, לשיטתו של הפתחי תשובה, היא קביעת ההלכה לדורות. הפתחי תשובה עצמו לא מסביר איך נוצר הצורך הזה של קביעת ההלכה לדורות בגלל יצירת התלמוד, אך לשיטתו תחילת קביעת ההלכה היא בתלמוד. השערה אפשרית היא, כי היות ורובו של התלמוד בירור הכוונה הסופית של המשנה, ע"י הצעת אפשרויות שונות של פירושים ודחייתם, עד שהוא מגיע למסקנא סופית. וכן כשיש מחלוקת בין אמוראים, הגמ' מחפשת ראיות כפי איזה צד לנהוג. וביותר, הגמ' עצמה פוסקת הלכה. דוגמא: הלכתא כוותיה דרבא, הלכתא כוותי דרב, וכו' ולכן בכל סוגיא בגמ' אפשר להוציא הלכה למעשה איך לנהוג. וזהו לא רק ספר להתלמד ולהתפלפל.

מעניין הוא כי הפתחי תשובה כורך בכריכה אחת את המטרות של פירושי הראשונים לדברי הגמרא ואת ההלכות הקבועות שהורו המחברים, הבה"ג, הרא"ש הרי"ף. נראה כי ההסבר הוא שגם בעלי ההלכות פירשו את דברי הגמ'. ההבדל בין רש"י והרמב"ן לבין בעלי הלכות אלו הוא שרש"י והרמב"ן כתבו את פירושיהם בצורה של פירוש על דברי הגמ', אך בעלי הלכות אלו כתבו את הפירוש של הגמרא בצורה של הלכה. אך שתי קבוצות אלו של מפרשים כתבו את פירושיהם בצמוד לדברי הגמ'. לעומת זאת הפוסקים המאוחרים יותר כתבו ספר הלכות עצמאי במנותק מסדר הגמרא, ועל כך להלן.

התייחסות מיוחדת יש לפתחי תשובה לחיבורו של רבינו יעקב בעל הטורים, לאחר שהוא מסביר את המטרות והצורך של הראשונים לכתוב פירוש על דברי הגמ', הוא נותן יחס מיוחד לטור, וכך הוא כותב עליו "לתת גדולה ליוצר אורים. המאיר לארץ ולדרים שהאיר עיני המורים בחיבורו של רבינו יעקב בעל הטורים". ההסבר ליחס זה, נראה לענ"ד היות ולראשונה יש ספר הלכות שמורה איך לנהוג. בשונה

מהראשונים (הן המפרשים והן הפוסקים) שכתבו פירוש על סדר הגמ' הטור כותב ספר הלכות עצמאי, ההלכות כתובות לפי נושאים, וע"י ספר זה יקל עלינו לדעת כיצד לנהוג.

בתוך דבריו על הטור כותב הפתחי תשובה את המשפט הבא "... המאיר לארץ ולדרים שהאיר עיני המורים" נראה שהוא התכוון לכך שהטור התווה את הדרך למרן הבית יוסף והרמ"א, הם אלו "המורים". בנקודה זאת רואים שיש הבדל במהות בין מפרשי הגמ' לבין חיבורו של הטור, בעוד שהראשונים קבעו הלכות אך הטור נחשב למורה דרך. אמנם צריך לסייג את כוונתו באמירה זאת, שאין הכוונה שהאיר את עיניהם מהי ההלכה, כי הרי לפי כללי הפסיקה של השו"ע לא תמיד ההלכה היא כדברי הטור, כי הרי השו"ע פסק הלכה גם לפי הריף והרמב"ם אלא נראה כי כוונתו היא בזה שהטור האיר את עיניהם, בצורה בה יש לכתוב ולערוך ספר הלכות.

סיכום ביניים

הפתחי תשובה סוקר את ההתפתחות היצירה התורנית, מקבלת התורה, ועד לימי השלחן ערוך.

בתחילה התורה נמסרה בע"פ מדור לדור, לאחר שרבי ראה כי יש שכחת התורה, הוא כתב וסידר את המשניות, כתוצאה מסידור המשניות התפתח התלמוד. עקב סתימת מעינות החכמה של הדור, נצרכו רבותינו הראשונים גם לפרש את התלמוד, וגם לקבוע הלכות לדורות. לאחר שנקבע המושג הלכה לדורות, לראשונה הטור כותב ספר שמטרתו היא הלכה, ולא פירוש לגמרא. הפתחי תשובה מתייחס לטור כמורה הדרך לשלחן ערוך ולרמ"א. נקודה מעניינת היא בדברי הפתחי תשובה שנראה כי שני תהליכים מתרחשים במקביל, מצד אחד התפתחות של התורה נוצרת כהתפתחות של ידע, כאשר כל חיבור ותקופה מחדשת ומבארת את התקופה שלפניה וע"י כך יש התרחבות של היצירה התורנית.

ומהצד השני ההתפתחות של התורה מגיעה על רקע חולשתם של הדורות, "שכחה" בימי המשנה, ושנתמעטו הלבבות ונסתמו מעינות החכמה בימי הראשונים. נראה כי כל הפירושים והספרים שנתחברו באו לענות על הצורך של הדור, היות והדור חלש יש צורך לעזור לו ולתת לו כלים איך להבין ולנהוג, זוהי נקודה מעניינת, כי היה מקום לומר שכמו בכל תחום ידע בעולם המחקר והלימוד מעשירים ומרחיבים את הידע, ואילו הפתחי תשובה מציג זאת שההתפתחות נוצרה כמענה לחולשה של הדור.

חיבור השלחן ערוך

בקטע הבא בהקדמתו, מסביר הפתחי תשובה את הרקע לעליית השלחן ערוך, נצטט תחילה את לשונו: "ובחמלת ה' על עמו השקיף ממעונה. דורות אחרונים כי לא רבים יחכמו בדעת ובתבונה. לשאוב מים חיים מבריכה העליונה. המציא להם חנינה. ויהי ה' את יוסף והשפיע עלימו שפע חכמה ובינה ורוח ממרום עליו הערה. ללמד לעם עוד בדרך קצרה. ערוכה בכל ושמורה. להאיר עיניהם. ולהעריך שלחן לפנייהם. למען ייטב להם ולבניהם וכו'. לשיטתו של הפתחי תשובה הצורך בכתיבת השלחן ערוך נבע מכך שבדורו של השו"ע "לא רבים יחכמו בדעת ובתבונה", בשונה מכל החיבורים שהוא סקר לעיל שבהם, היו שני תהליכים מקבילים במקביל לתהליך התמעטות החכמה של הדור, היה תהליך התפתחות בגלל היצירה של הדורות הקודמים, לדוגמא: הגמרא התפתחה כפירוש למשנה. הראשונים התפתחו כפירוש לגמרא. אך הרקע לצמיחת השלחן ערוך הוא מיעוט הדעת שבדור.

לאור הסברו של הפתחי תשובה את תהליך התפתחותה של היצירה התורנית, ליצירת השלחן ערוך אין את ההסבר ההתפתחותי כפי שיש לחיבורים האחרים, היות והשו"ע לא חידש במהות משהו חדש, כי הרי את ההלכה הקבועה כבר קבעו הבה"ג הרי"ף הרמב"ם והרא"ש. הן אמת שיש התפתחות ביצירה התורנית בעקבות השו"ע ובהמשך ההקדמה, הפתחי תשובה מתייחס להתפתחות זאת. אך השו"ע עצמו הוא אינו בא לחדש הלכות, או להאיר משהו סתום, אלא רק לסדר את ההלכות. וללמד את העם בדרך קצרה. דומה כי יש ניתוק מהתקופה שקדמה לשלחן ערוך, לתקופה שתבוא אחריו, בעוד שלפני

הופעת השלחן ערוך כל החיבורים באו לבאר את החיבורים שקדמו להם, אין מטרתו של השלחן ערוך לבאר חיבור שקדם לו, אלא להורות לעם כיצד לנהוג. בהמשך ההקדמה הפתחי תשובה יסביר מהי מטרת החיבורים שבאו אחריו.

לגבי עליית השלחן ערוך ישנן גישות שונות על הרקע לצמיחתו. יש שראו במהפכת הדפוס את הרקע לעלייתו, יש שראו בריבוי המנהגים שנוצרו את הסיבה לעלייתו, היות והשו"ע רצה שיהיה מנהג אחד לכולם, יש שהסבירו שהשו"ע הגיע כמענה לקבלה וספר הזוהר שהתחיל לפרוח באותה התקופה אך מדברי הפתחי תשובה עולה סיבה אחרת, והיא מיעוט הדעת שבדור, כשהשלחן ערוך בא לתת מענה לצורך זה ע"י כתיבת חיבור שיורה בדרך קצרה כיצד לנהוג.

כראיה להבנה זאת אפשר להביא את הסברו של הפתחי תשובה לחיבור המשנה. בעוד שחוקרים רבים מציינים סיבות שונות לעליית המשנה, בעל הפתחי תשובה מביא את הסיבה שנראית הכי לא מדויקת והיא השכחה, לשיטתנו זה די מובן היות והוא רצה להוכיח כי חולשת הדור לבדה היא סיבה ליצירת ספר שיתמצת את ההלכות. ישנה הקבלה בין המשנה לבין השלחן ערוך, שתי יצירות אלו לא חידשו משהו במהות, או צמחו על רקע יצירה קודמת. אלא שתי יצירות אלו באו לסדר ולתמצת את הקיים, הן לא באו לחדש או לפרש, אלא אדרבה הן באו לצמצמם ולסגן את כל הידע שקיים. ולכן אין סיבה מהותית ליצירת חיבורים אלו, לבד חולשת הדור.

מסקנה: לשיטתנו של הפתחי תשובה הסיבה ליצירתו של השלחן ערוך היא להורות הלכה לעם מפני חולשת הדעת, כמו שרבי ראה צורך לכתוב את המשנה בימיו.